

A politika akarása
Fr. W. Nietzsche és a politika viszonya szabadság- és
hatalom-fogalmának tükrében

*Saepius ventis agitur ingens
Pinus, et celsae graviore casu
Decidunt turres, feriuntque summos
Fulgura montes.¹*

1. Bevezetés

Az a hiedelem, hogy a politika kívül helyezkedik Friedrich Nietzsche érdeklődésének centrumán az utóbbi fél évszázad Nietzsche-kutatásaiban jelentős dominanciára tett szert. Talán Walter Kaufmann fogalmazta meg legnyilvánvalóbban azt, „*hogy Nietzsche életének és gondolkodásának vezérmotívuma az antipolitikus individuum témája, aki önkiteljesedését a modern világtól távol keresi.*”² Kaufmann érvei között olyan kitételek szerepelnek, hogy Nietzsche írásainak összetettsége meggátolja azok konkrét politikai fogalmakkal való leírását, hogy csupán általánosságban fektette le az emberiség jövőjére vonatkozó elképzeléseit, és hogy ráadásul ezen elképzelések nélkülözik a koherenciát. Az „eloldódási” szándékot Nietzsche gondolkodásában menekülésként értelmezi a politika és az etika világtól, továbbá elutasítja azt a felfogást, ami szerint a német filozófia *enfant terrible*-je társadalomújító nagy forradalmár lett volna. Egyébként is, állítja, a filozófia és a politika két különböző világ Nietzsche számára, s az antipolitikusság pedig az egyéniség jegye. Magyarországon hasonló álláspontot képvisel Tatár György, aki a következőképpen fogalmaz:

¹ Quintus HORATIUS FLACCUS, *Ad Licinium* = Szemelvények Quintus Horatius Flaccus ódáiból. (Ford. DÖMÖTÖR István), Szekszárd, 1939. 22. Magyarul:

„Nagy fenyőt többször tör a szél derékba;
A sugár torony hevesebb robajjal
Dől le, s a villám a magas hegyormot
Sújtja leginkább.”

² Walter KAUFMANN, *Nietzsche: Philosopher, Psychologist, Antichrist*, Princeton University Press, Princeton, 1974, 418.

„Nietzsche nem volt politikai gondolkodó. Ha vet is olykor egy-egy futó pillantást gondolkodásának politikai dimenzióira, leveleiben is csupán átsuhanó félelmeket fogalmaz meg. Nietzsche komolyan hitte, hogy nem saját korának, hanem a jövőnek ír, s tartott attól, hogy művei illetéktelen kezekbe is eljutnak. »Ismerem sorsom. Nevemhez egykoron valamiféle szörnyűség emléke fog tapadni« – írja az *Ecce homo* vége felé. A politika éppen az a mindenkit érintő terület, amelytől ugyanazzal a megvetéssel fordult el, akárcsak a mindenki moráljától.»³

Ezen olvasat érvényességét azonban több irányból is megkérdőjelezték. Legjelentősebb alakként Richard Rorty szállt ringbe Kaufmannel szemben. Véleménye szerint Nietzsche abban az illúzióban ringatta magát, hogy valami hasznosat tud mondani a politikáról. Egyfajta értelemben persze Nietzsche írásai erősen preskriptív jellegűek, és ezek az előírások kiterjednek a politika világára is. A „jövő nagypolitikájá”-nak hangoztatása következetesen egybeesik nála a modernitás ellen folytatott perlekedésével.⁴ Laurence Lampert – Rortyn túllícitálva – egyenesen azt állítja: „A közismert nézetet még mindig hallani, ami szerint Nietzsche nem alacsonyította le magát a közönséges politikához, ám írásainak tanulmányozása azt erősíti meg, hogy ő politikai filozófus, mégpedig a legmagasabb, a platóni mércével mérve is.»⁵

Azok között, akik Nietzsche írásainak politikai relevanciáját vallják, szintén különbséget tehetünk. Az egyik csoport tudósai szerint Nietzsche az arisztokratikus radikalizmus filozófusa, aki egy olyan új társadalmi elitet képzel el, amely a régi morális rend átértékelésével, új erővonalak mentén szervezi újjá a *zoon politikon* világát. Ezen felfogás gyökerei Georg Brandes 1889-es esszéjére vezethetők vissza. A másik csoport képviselői úgy tartják, hogy Nietzsche munkásságában jelen van egy, a liberális vagy társadalmi demokrácia radikálisan egalitáriánus és pluralista vízióját ihlető képesség és lehetőség. Ezen írók Nietzsche-nak a különbség vagy a görög agón iránti érdeklődéséből, esetleg Zarathustra „ajándékozó erény” fogalmából indulnak ki, és ebből származtatják le a szabad szellem, a rombolás, a különbség vagy a hatalommal való felruházás etikáját és politikáját. Itt elsősorban Michel Foucault és Jacques Derrida Nietzsche olvasataira kell gondolnunk. Ám talán túlságosan sokan tették magukévá Foucault-nak a Nietzsche-szövegeket interpretáló – némileg fennhéjázó – attitűdjét, aki olyan módon viszonyul a textusokhoz, hogy vagy tudomást sem vesz az írások liberalizmus- és egalitarianizmus-ellenességéről,

³ TATÁR György, *A morál természetrajzához: magyarázó megjegyzések az 5. részhez* = Fr. Nietzsche, *Túl jón és rosszon*, ford. TATÁR György, Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 2000, 80.

⁴ Richard RORTY, *Thugs and Theorists: a reply to Bernstein's 'One Step Forward, Two Step Backward'*, *Political Theory* 15:4 (Nov., 1987), 579.

⁵ Laurence LAMPERT, *Nietzsche and Modern Times*, Yale University Press, New Haven, 1993, 279.

vagy hogy elismeri ugyan ezeket a jellemzőket, mégis azonnal kinyilvánítja azok irrelevanciáját.⁶

Szabadság- és hatalomfelfogása tükrében szeretnék írásomban rámutatni Nietzschének a politikaelmélet számára értékes voltára – antidemokratikus és a társadalmi egyenlőséget elvető nézeteinek elismerése mellett. Először feltárom a szabad szellem és a hatalomra törő akarat nietzschei fogalmait, aztán megvizsgálom azt, hogyan fogta föl a politikai cselekvés lehetőségét, majd bemutatom művészi politika-koncepcióját. Kifejtem a jövő uralkodóinak tulajdonságaira, valamint hatalmuk gyakorlásának és legitimálásának mechanizmusaira tett javaslatait. Érvelésemet arra a következtetésre futtatom ki, hogy amint Nietzsche esztétikai értelemben gondol a politikai cselekvésre, úgy saját művészi tevékenységének, írásainak is van politikai célja. Nietzsche elképzei egy társadalmi, kulturális és politikai elit kialakulását és azt reméli, hogy írásain keresztül segítheti egy ilyen csoport létrejöttét. Ekként művei olvashatók egyfajta manifesztumként, amely egyesülésre buzdítja Európa szabad szellemeit, arra, hogy dobják el láncukat és szerezzenek társadalmi hatalmat. Nietzsche filozófusainak egyszerre kell magyarázniuk a világot és törekedniük annak megváltoztatására.

2. A „politikus” Nietzsche

2.1. A szabad szellem

Sokan sokféleképpen próbálták már megragadni és leírni Nietzsche személyiségének, életművének a lényegét és határait. Néhányan művészfilozófusi karakterként tekintenek rá, mivel aforizmaiban és költeményeiben, valamint Zarathustrájában kimagasló irodalmi tehetségéről tett tanúságot. Talán okkal tekinthetjük felvilágosítónak, akinek még a felvilágosodásról is sikerült felvilágosítania bennünket. Lukács György azonban a felvilágosodás dialektikusa helyett éppenséggel az „ész trónfosztóját” látta Nietzschében. Nevezték őt az utolsó metafizikusnak – természetesen csak annyi jogosultsággal, mint mondjuk Kantot, Hegelt, Wittgensteint vagy Heideggert. Akik a haladás etalonjával mérik fel a múltat, a történelmet, azok feltehetőleg Baudelaire-rel és Goethével együtt a posztmodern előfutárai közzé fogják sorolni. Ha Karl Marxszal vetjük össze, akkor tekinthetjük

⁶ „Az egyedüli indokolt elismerése (Nietzsche) gondolkodásának... pontosan az, ha felhasználjuk, eltorzítjuk, szenvedésre és tiltakozásra készítjük azt..., hogy pontosak és hűek vagyunk-e Nietzschéhez...az abszolúte érdektelen.” Vö. Michel FOUCAULT, *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*, Pantheon Books, New York, 1980, 53-54.

mindkettejüket „konzervatív forradalmárnak.” Első nagy értelmezője, a dán Georg Brandes Nietzschét az „arisztokratikus radikalizmus” ideológusának tartotta és ez az elnevezés maradéktalanul tetszett is az előkelőség felmagasztalójának. Egykori barátnője, imádatának titkos tárgya, Lou Andreas-Salomé „önmagával szado-mazochista”-ként jellemezte.⁷

Ezek a formulák csak egy-egy problémafelvetést és hipotézist ragadnak meg, ám Nietzsche gondolatainak sokrétűségét és ellentétességét filozófiai jelentőségével nem képesek összhangba hozni. Ezért is tűnik érdemesnek megvizsgálnunk Nietzsche önmagára alkotott kifejezését: a szabad szellemet.

1878-ban áll össze egy könyv – az azt megelőző két év jegyzeteiből –, amelynek olvasását szabad szellemek számára ajánlja. Az *Emberi – túlságosan is emberi* című írás mottójául egy Descartes idézetet választ az *Értekezés a módszerről* egyik fejezetéből. Ebben a szigorúan racionalista szerző arról a hosszú keresésről beszél, amelynek a végén élete célját megtalálta: „Elég az hozzá, hogy úgy tűnt nekem, legjobb, ha szigorúan megmaradok eredeti tervemnél, vagyis: ha az egész életet arra használom, hogy csiszoljam értelmemet, és úgy folytatom utam az igazság nyomait követve, ahogy önmagamban eldöntöttem.”^{8,9}

Ez tulajdonképpen a szabad szellem egyszerűen fogalmazott, ám nehezen megvalósítható programja. Az, hogy Nietzsche lemond az abszolútum metafizikai igényéről, nem áll ellentmondásban azzal, hogy becsületességre és lelkiismeretességre törekszik. Ellenkezőleg, ez éppenséggel következménye a szabad szellem egyéni intellektualizmusának, amelyet Nietzsche tudatos élete végéig gyakorolt. 1886-ban írt kései előszavában visszatér az egyaránt elméleti és gyakorlati életideáljához, és újra felvázolja az immár szenvedéseiben megérett szabad szellem programját. Először megtudhatjuk, hogy Nietzsche valamikor kitalálta magának a szabad szellemet – társként betegsége, elhagyatottsága és magányossága elviseléséhez, mintegy kárpótlásul a hiányzó barátokért. Ehhez kapcsolódó reményét is megosztja velünk: „Ám én egyáltalán nem szeretnék kételkedni abban, hogy egyszer majd lehetnek ilyen szabad szellemek, hogy a mi Európánk fiai között akadnak majd ilyen merész, vidám fickók, hús és vér emberek...”¹⁰ Eredetileg mindenki kötött szellem volt, a kötelesség, a tisztelet és

⁷ Vö. KISS Endre, *Friedrich Nietzsche filozófiája: Kritikai pozitivizmus és az értékek ártértékelése*, Gondolat, Budapest, 1993, 9-21; Volker GERHARDT, *Friedrich Nietzsche*, Latin Betűk, Debrecen, 1998, 151-152.

⁸ René DESCARTES, *Értekezés a módszerről*, ford. ALEXANDER Bernát, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1991, 27-28; Az általam közölt részlet egyébként Nietzsche saját fordítása németre az eredeti latin szövegből, amit – mint azt alább jelzem – ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor fordított magyarra.

⁹ Friedrich NIETZSCHE, *Emberi – túlságosan is emberi*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Szukits Könyvkiadó, sl., 2000, 282.

¹⁰ Friedrich NIETZSCHE. *i.m.*, 9.

a hála oszlopaihoz láncolva. Ám eljön bizonyos kiválasztott szerencsések számára a „nagy szabadon bocsátás,” a hirtelen felismerés, hogy azon morális értékek, amelyekben eladdig hittek vajon nem átértékelendők-e. Az érett szellem szabadsága a plasztikus, gyógyító, fejlesztő és regeneráló erők bőségétől telített individuumnak megadja a „kísérletező élet veszedelmes előjogát”. Ráébred a „nagy szabadulás rejtélyére.” eddig az erények uralkodtak rajta, most neki kell uralkodnia az erényeken és eszközként felhasználnia azokat. Látnia kell továbbá az értébecslésekben és magában az életben a perspektivikus elemeket, valamint a rangsor problémáját. Fel kell ismernie feladatát, rendeltetését: az „én”, a belső világ utazójaként az emberi „magasság” és „különbség” felmérőjévé, geodétájává lenni.¹¹

Nietzsche megpróbálja definiálni, mit is ért pontosan „szabad szellem” alatt: „Szabad szellemű embernek azt a személyt nevezzük, aki másként gondolkodik, amint azt elvárnánk tőle származására, környezete, társadalmi helyzete, hivatala és az uralkodó kortársi nézetek alapján. Ő a kivétel, míg a kötött szellemek jelentik a szabályt...”. Lényeges tulajdonságának tartja egyébként azt, hogy akár sikeresen, akár pedig sikertelenül, de megpróbál elszakadni a hagyományoktól.¹²

A szabad szellem kifejlődéséről, létrejöttéről Zarathustra *A három változásról* szóló első beszédéből szerezhetünk tudomást. E gyönyörű parabolában a három változás a szabad szellem átváltozásai, ahogyan fokozatosan megszabadul a konvenció bilincseitől „a nagy szabadon bocsátásban” és egy láncaitól megszabadult akarattá válik. Az első etap e folyamat során a teherbíró szellem: a teve. A teve a szabad akarat akarásán keresztül oroszlánná változik. Az oroszlán feladata a legnehezebb, hiszen ő száll szembe a tradíciók és a kategorikus morális elvek sárkányával. A „kötelmed” (neked kell) parancsával opponáló „akarom” teremti meg az oroszlán szabadságát. Az oroszlán legfőbb erénye a „nem”-et mondás képessége, amit a régi értékekkel szemben gyakorol. Ám van, amit még az oroszlán sem tud: igent mondani. Ezért kell a harmadik stádiumba lépnie a szellemnek, ahol is gyermekké lesz. A gyermek mindenhez naiv, a világba vetett bizalommal közeledik és életét, szenvedését mindig maga előtt tudja. Mint „magából pördülő kerék” ő képes igent mondani – felejtés és újrakezdés után – önmagára önmaga teremtmő játékára, és benne „saját akaratát akarja hát a szellem, saját világát nyeri el...”¹³

Ami ebben a fejlődésben lényeges, az a természetbe történő sikeres behelyezkedésbe vetett bizalom, amit a „nagy egészség” fogalmával jelöl Nietzsche. Ez önmagunk elfogadását jelenti, úgy, hogy lerázzuk magunkról a

¹¹ Uo., 9-14.

¹² Uo., 85-86.

¹³ Friedrich NIETZSCHE, *Így szólt Zarathustra: Könyv mindenkinek és senkinek*, ford. KURDI Imre, Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 29-31.

nihilizmus és pesszimizmus betegségét. Az egészség által élhetjük ki saját erőnket, tehetjük azt, amit akarunk. Az egészség lát el bennünket új és új életenergiával.

A szabad szellem „eloldódása” nem oldja ki őt a természet hordozó dinamikájából. Ő saját magát tudatosan hatalomra törő akaratként fogja fel, és ha majd mind magával, mind másokkal szembeni akaratának és alkotásának teljes szabadságában igenli ezt a bensőjéből előtörő impulzust, csak ekkor juthat el önmagához. Ekkor valóban a szabad akarat ura lesz és eléri a felelősség átfogó tudatát, amelyet „*A független ember... kétségtelenül a lelkiismeretének fog nevezni...*”¹⁴ Nietzsche azt az embert, aki ezen tudattal és lelkiismerettel rendelkezik „*egész személy*”-nek nevezi, és olyan tulajdonságokkal ruházza fel, mint akarat, szabadság, felelősség, önrendelkezés és a sors feletti hatalom élménye. Az önmagát megalkotott, valódi személyiséggé vált ember az önzetlen cselekvés helyett „*saját legfőbb hasznát tartja szem előtt...*”¹⁵ Az ő erénye nem mindenre érvényes elvont maximákból áll, hanem saját törvénnyel bír, ami saját akarásának kötelező jellegű kifejezése kell legyen.

Nietzsche szerint lehetnek olyan tulajdonságok, amelyek az egyik ember számára elérendő erények, míg a másik számára ugyanezek meg nem bocsátható vétkek. *Quod licet Iovi, non licet bovi*. Abból a gondolatból, hogy ha nincsen abszolútum, akkor nincsen abszolút rangsor sem, nem következik, hogy mindenki és minden egyenlő mindenkivel és mindennel. Mert egyenlőnek is csak akkor lehetne mindenkit minősíteni, ha volna egy egységes valami, amihez mindent hozzámérhetnénk, és megállapíthatnánk ahhoz képest meglévő egyenlőségüket. Egyetlen valóságos etalon azonban az eleven szellemi élet harca, és az egyetlen valóságos rangsor az ebben a küzdelemben kialakuló rangsor. Nála döntő értékke a függetlenség válik tehát, aminek szerinte két oldala van. Az egyik, a saját alkotás szükségszerűségének tudata. Az alkotó azért alkot, mert muszáj neki. A függetlenség másik oldala az erő az önmagával való küzdelemhez és minden érték átértékeléséhez. Nietzsche szerint Európában és Amerikában is léteznek olyan „szabadgondolkodók”, akik visszaélnék ezzel a névvel, és nivellálóknak nevezi őket. Ezek a demokratikus ízlés és holmi modern eszmék rabszolgái – de nem szabadok. „*Amit minden erejükkel elérni törekcszenek, az a csorda általános, zöldellő legelő-boldogsága, biztonságban, meglegedésben az élet mindenkinek való megkönnyítésében; két legbősegebben agyonénekelte nótájuk és tanításuk a 'jogok egyenlősége' és a 'részvét minden szenvedő iránt'...*”¹⁶ A liberális antropológia szerint tehát az ember szenvedéseit csökkenteni kell a

¹⁴ Friedrich NIETZSCHE, *Adalékok a morál genealógiájához: Vitairat*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Holnap Kiadó. sl., 1996, 63.

¹⁵ Friedrich NIETZSCHE, *Emberi – túlságosan is emberi, i.m.*, 48.

¹⁶ Friedrich NIETZSCHE, *Túl jón és rosszon, i.m.*, 38-39.

világban, Nietzsche ezzel szemben azt vallja, hogy a szenvedés, a küzdelem és a magány hozzátartozik az emberi léthez, s ezt fel kell vállalnunk. *Sub pondere crescit palma*. Ha valaki ki szeretné deríteni, hogy vajon függetlenségre termett-e, vagy sem, akkor magának kell próbatételek elé állítani magát. A függetlenség feltételei: személytől való elszakadás (mert minden személy egy börtön), hazától való elszakadás, részvétől való elszakadás, saját erényeinktől való elszakadás, és legvégül: „Értenünk kell önmagunk megőrzéséhez: ez a függetlenség legkeményebb próbája.”¹⁷

A szabad szellemnek ez a nietzschei víziója csupán egyike azon nagy projektumainak, amelyek az ő kísérleti filozófiájában megjelennek, ám kétség kívül az életviteléhez a legközelebb álló.¹⁸

2.1.1 Nietzsche „szabadságfogalmá”-ról

Nietzsche egyik utolsó írásának, a *Bálványok alkonyának Egy korszerűtlen portyázásai* című fejezete 38. jegyzetében fejt ki szabadság-felfogását a legösszefogottabban. Két ellentétes tendencia szembeállításával villantja fel Nietzsche gondolatait. (Az ellentétekbe való beleállítás, a kontrasztképzés kedvelt eszköze egyébiránt). „A liberális intézmények, mihelyt létrejönnek... aláaknázzák a hatalomakarást... velük mindig a csordaállat diadalmaskodik, a liberalizmus, ne kerteljünk: a csordaállattá-tevés tendenciája...” Az egyik pólus tehát nyilvánvalóan a liberális ideológia és annak társadalmi hatásai. Ennek antipódusaként a nietzschei szabadság-fogalom abban a háborúban, harcban jön létre, mely a fenti liberális intézményekért folyik. „Mert mi a szabadság?! Hogy tudjuk ön-felelősségünket akarni. Hogy a distanciát, mely távol tart minket egymástól tartani tudjuk.” Nietzsche szerint az „egyenlőség” valamiféle hasonulás, ami csupán az „egyenlő jogok” elméletében fejeződik ki – tehát pusztán jogi konstrukció és fikció. Ember és ember között a distancia pátosza, az önlét akarása, a különbözőzés belső szüksége vág szakadékokat. Nietzsche számára „A szabadság azt jelenti, hogy a férfias a háborútól s győzelemtől boldog ösztönök uralkodnak más ösztönök, például a ,boldogság’ ösztöne felett. A szabaddá vált ember... lábbal tapod a jól-érzet, az ily közérzet megvetendő fajain, melyekről a szatócsok, keresztények, tehenek, nők, angolok és más demokraták álmodnak. A szabad ember harcos.” Az értékek átértékelése láthatólag a politikai filozófia terén is kifejtette hatását Nietzschénél. Ezen fogalmának kialakulására egyébként erősen hatott az európai kultúrát és kereszténységet illető kritikája. Gondolatmenetét azzal a megjegyzéssel zárja, hogy az arisztokratikus közösségekben (mint például

¹⁷ Uo., 38.

¹⁸ Vö. Gilles DELEUZE, *Nietzsche és a filozófia*, Gond Alapítvány-Holnap Kiadó, sl., 1999, 99-102.

Róma és Velence) a szabadságot úgy értették, „*mint olyasvalamit, amiye az embernek van is, nincs is, amit akarni, meghódítani kell...*”¹⁹

Összegzőként azt mondhatjuk tehát, hogy Nietzsche felfogása a szabadságról egyszerre negatív és pozitív. Negatív annyiban, amennyiben a korábbi értékektől és tradíciótól kíván elszabadulni, elszakadni, és pozitív annyiban, amennyiben önmagát kívánja benne megvalósítani léte igenlésével, új értékrend megteremtésével.

2.2. A hatalom akarása

Nietzsche kései munkásságának talán legtöbbet használt alapfogalma ez, mely először 1883-ban bukkant fel Zarathustra tanításaként az *Így szólott Zarathustra* második kötetében.

A hatalom akarásának megértéséhez tudnunk kell, hogy Nietzsche a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején kiterjedt természettudományi tanulmányokat végzett. Az emberi viselkedés alapmotívumán túlmenően ekkor az élet alapvető hajtóereje után kutat, sőt minden mozgás eredetéhez akar visszatalálni. Ám nem a külső, fizikai, hanem a belső mozgatórugó érdekli, mely minden erőnek – szerves és szervetlen eredetűnek egyaránt – sajátja.

Már a *Virradatban* (1882) beszél a nagy ember, a zseni erőn aratott győzelméről, amit Nietzsche az egész természetre kiterjesztett elvárásként jelenít meg: „*Még mindig térdén csúszunk az erő előtt – a régi jó rabszolgaszokás szerint – és mégis, ha meg kellene állapítani a tiszteletreméltóság fokát, csak az ész foka az erőben volna döntő: le kell mérni, mennyiben győztük le az erőt, bármely magasabbrendű dologgal, és mennyiben áll az erő most ennek szolgálatában szerszámként és eszközként.*”²⁰

E „magasabbrendű dolog”-ként 1883-ban Nietzsche a hatalom akarását találta meg. Az erő, amely előtt a természettudósok annak idején prostrációval adták meg a tiszteletet, és amivel „*istent és a világot megteremtették*”, immár önmagában nem elegendő. Belső világot kell tulajdonítani neki. Az erőt csak belülről, a hatalom alkalmazása, kifejtése vagy a teremtető ösztön iránti vágygal lehet legyőzni. Ez a pszicho-fizikai eredetű erő az összes szellemi és fizikai erő eredendő egységét jelöli – a külsődleges erők organikus összefüggésbe ágyazását, test és lélek dualitásának megszüntetését.

Ahogy a fizikai erő is csak erők sokaságaként fordul elő, úgy a hatalom akarása is mindig együtt-, vagy éppen egymás ellen ható hatalmak sokaságaként

¹⁹ Friedrich NIETZSCHE, *Bálványok alkonya*, ford. TANDORI Dezső, Ex-Symposion, 1994, (különszám) 27.

²⁰ Friedrich NIETZSCHE, *Virradat: Gondolatok az erkölcsi előítéletekről*, ford. ROMIÁNYI TÖRÖK Gábor, Holnap Kiadó, sl., 2000, 337.

képzelhető el. Ezért talán ajánlatosabb lenne a hatalom akarásainak sokszínűségéről beszélni.

Visszatérve a Zarathustrában kifejtett gondolatokhoz, azt állítja, hogy a hatalom akarásával az élet legbelsejébe sikerült behatolnia. Mivel pedig az Egészet, az életet éltető erők egészét akarja általa megragadni, több ez pusztá metaforánál. A sejtett és elgondolt *Egészet* – az erő külső és belső momentumainak egységét nevezi Nietzsche tulajdonképpen a hatalom akarásának. Zarathustra így jelenti be felfedezését: „*Ti legbölcsebb bölcsek, halljátok hát szavam! Komolyan vegyétek fontolóra hát, nem maga az élet-e az, minek szívébe hatoltam, és nem a szíve gyökeréig jutottam-e! A hatalom akarására leltem mindenütt, hol csak előre akadtam; és hogy úr akar lenni, ezt találtam még a szolga akaratában is.*”²¹

A hatalom tehát olyan valami, ami hatást/hatásokat fejt vagy fejthet ki; ő maga azonban mégsem azonos ezzel a hatással. Ezért talán jobban megfelel a szó értelmének, ha hatásokra képes diszpozícióként, vagy egyszerűen „képességként” fordítjuk. A hatalomban jelen van egyfajta akarat, ami állandóan kész arra, hogy hasson. Ameddig a hatalom szerephez jut, addig az akarat is érintve van. Hatalom és akarat kölcsönösen aktiválják egymást. Ahogyan nem képzelhető el hatalom a rajta keresztül ható akarat nélkül úgy az akarat is elillan, ha nincs többé hatalma.²²

Nietzsche akaratfogalma több bölcseleti forrásból táplálkozik. Schopenhauernek „irracionális akarat”-a hat talán a legerőteljesebben, mégpedig úgy, hogy az akaratról szóló érett nietzschei koncepció éppen a Schopenhauerrel való konfliktus gyümölcse.²³ Ám Nietzsche e kérdésben önmagával is állandó vitában állt. Az örök visszatérés teóriájának befogadásával immár nem az akarattal bíró individuum valósítja meg céljait a természeti valóságban, hanem éppenséggel e természeti valóság gyűri maga alá az emberi célkitűzéseket, és jeleníti meg az akarattal rendelkező egyéneket, ha a körülmények is úgy akarják. Az ember és az emberi akarat csak a lehetőségek s csak a hatalom eszközei. Az akarat Nietzsche szerint ugyanis a véges számú, állandóan változó erőcentrumok lezárt rendszerének fontos, de nem központi jelentőségű eleme. Ebben a mechanizmusban nincs hely a szabadság számára – tehát az események a fizikai világrend erőviszonyainak, az örök visszatérésnek a

²¹ Friedrich NIETZSCHE, *Így szólt Zarathustra*, i.m., 141-142.

²² Vö. Hans-Peter HOHN, *Die metaphysischen und anthropologischen Voraussetzungen der Politik bei Friedrich Nietzsche*, Rheinische Friedrich Wilhelms-Universität Bonn, 1959, 21-50; Martin HEIDEGGER, *Nietzsche metafizikája*, Ex-Symposion, 1994, (különszám) 44-46; Gilles DELEUZE, *Nietzsche és a filozófia*, i.m., 84-93, 102-108.

²³ Vö. Arthur SCHOPENHAUER, *Az akarat szabadságáról*, Hatágú Síp Alapítvány, Budapest, 1991, (reprint); Arthur SCHOPENHAUER, *A világ mint akarat és képzet*, Osiris Kiadó, Budapest, 2002.

produktumai. Így az akarat nietzschei felfogása Leibniz monad-rendszeréhez hasonlítható leginkább.²⁴

2.2.1 A hatalom akarása *A hatalom akarásában*

Nietzsche kései jegyzeteit, amelyek az 1885 és 1888 közötti évekből származnak, eredetileg húga, Elisabeth Förster-Nietzsche rendezte sajtó alá és adta ki először 1901-ben. Többszöri módosítás után végül is 1911-ben jelent meg végleges formában az ún. Grossoktav-kiadás 16. köteteként, amely egységesítve 1067 jegyzetet tartalmazott, félig-meddig önkényesen tematizálva. Ez a tematizálás annyiban könnyíti meg az olvasó dolgát, hogy a hatalom akarása fogalmát különböző területekhez kapcsolva engedi láttatni, ezért ezt követve választok ki és dolgozok fel néhány darabot.

„Kinek a hatalomakarása a morál?” – teszi fel a kérdést Nietzsche. Aztán kifejti: Szókratésztől fogva Európa történetében jelen van az a szándék, hogy „a morális értéket minden egyéb érték fölé helyezzék”. A morális értékeknek kell vezérelnie az élet, a megismerés, a művészetek, az állami és társadalmi törekvések szféráját egyaránt. E mögött pedig három erő húzódik meg: „1. a csorda ösztöne az erős függetlenek ellen, 2. a szenvedők és a félresiklott életű emberek ösztöne a boldog emberek ellen, 3. a középszerűek ösztöne a kivételek ellen.” Nietzsche konklúzióját – ha egy kicsit játékosan fogom fel – úgy is megfogalmazhatnám, hogy minden eddigi társadalom története a morál és az élet elemi ösztönei harcának a története.²⁵

Természetesen a megismerést és az igazságot e két klasszikus filozófiai fogalmat is összekapcsolja Nietzsche a hatalom akarásával. Szerinte az emberi megismerés nem holmi absztrakt-elméleti igény miatt fejlődött, hanem a fennmaradás hasznossága motiválta azt. „Másként szólva, a tudásvágy mértéke a faj hatalomakarása növekedésének mértékétől függ: valamely faj annyi valóságot ragad meg, amennyin csak úrrá lehet, amennyit csak uralma alá tud hajtani.”²⁶ Így tehát azt kell mondjuk, hogy a megismerés a hatalom eszköze, amely a hatalom növekedésével egyenes arányban növekszik.

Nietzsche a testet is hatalmi képződményként fogja fel. Testen ő nem csupán az emberi testet ért, hanem minden organizmust. A test, az organizmus tökéletesedését igazából nem a nagyobb bonyolultság, hanem a nagyobb hatalom jellemzi. Az emberi cselekvés előtt, közben és után mindig az erő érzete jön létre. Ettől aztán ösztönszerűleg azt hisszük, hogy az erőérzet a

²⁴ Vö. Gottfried Wilhelm LEIBNIZ, *Monadológia* = Uő., *Válogatott filozófiai írások*, Helikon Kiadó, Budapest, 1986.307-326.

²⁵ Friedrich NIETZSCHE, *A hatalom akarása: Minden érték átértékelésének kísérlete*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Cartaphilus Kiadó, Budapest, 2002, 128.

²⁶ Friedrich NIETZSCHE, *A hatalom akarása, i.m.*, 217.

cselekvés oka. Minden tevékenység szoros kapcsolatban van a gyönyörrel, azért, tehát „mert minden cselekvés győzelem, valaminek a legyőzése és így a hatalomérzés megnövekedése.”²⁷

A világértelmezések, világszemléletek egy-egy uralkodó ösztönnek alárendeltek. Ami közös a művészi, a tudományos, a vallásos, a morális világszemléletekben, az az, „hogy legfőbb érték-meghatározóként, vagyis alkotó és vezérlő elvként szemléljük őket.”²⁸

Nietzsche hatalom akarása és embert felülmúló ember fogalmait gyakran értelmek a felületes olvasók egyfajta szociáldarwinista elméletként. Hogy ez mennyire nincs így, arra bizonyosság éppen a Hatalom akarása néhány passzusa. A darwinisták a „létért vívott harcban a gyöngye lény halálával számolnak, valamint a legerősebb és a legjobb képességű túlélésével; következésképpen a lények állandó tökéletesedését képzelik el... Pontosán ennek ellentéte a kézzelfogható: a szerencsés esetek eltűnése, az értékesebb típusok haszontalansága, a középszerűség elkerülhetetlen hatalomra jutása...” Nietzsche kísérletet tesz ezen állítása alátámasztására: „Az a bizonyos hatalom akarása, amelyben minden változás végső okát és karakterét ismerem fel, adja a kezünkbe az eszközt annak megfejtésére, miért nem helyénvaló a kivételek és a szerencsés esetek kiválasztódása: a legerősebbek és a legszerencsésebbek gyöngék, ha szembekerülnek a szervezett csordaösztönrel, a túlerőben lévő gyöngék féltékenységével.” Míg a középszerű egyedek nagyon termékenyek és tartósak, addig a „magasabb rendű típusok, a fejlődés szerencsés esetei mennek tönkre a legkönnyebben.” Így mindenütt az „élet értékét kompromittáló” dolgok kerekednek fölül.²⁹

Az „élet” középponti jelentőségű fogalom Nietzschénél és a hatalom akarása megértése szempontjából szintén elengedhetetlen. Nietzsche számára „Az élet... specifikusan az erő felfogásának akarása – az élet minden folyamata mozgásban van itt: semmi sem akar csupán megmaradni, minden összegződésre, hatványozódásra törekszik. Az élet... maximális hatalomérzésre törekszik; lényegét tekintve nem más, mint nagyobb hatalomra törekvés...” Tehát tulajdonképpen „minden bajtőerő a hatalom akarása” és ezen kívül nincs is semmilyen más fizikai, dinamikai vagy pszichikai erő. Ha pedig „az egyéni boldogság helyére, amelyre minden

²⁷ Uo., 283-284.

²⁸ Uo., 291-292.

²⁹ Friedrich NIETZSCHE, *A hatalom akarása*, i.m., 293-296. Tulajdonképpen már ugyanezt az elképzelését fogalmazza meg a *Bálványok alkonya* híres Anti-Darwin passzusában (id. kiad. 20.). A darwinizmus tulajdonképpen az az elmélet, mely szerint az új fajok a természetes kiválasztódás (natural selection) útján jönnek létre. Ez egy olyan folyamat, amelyben a környezethez különösen jól alkalmazkodó egyedek átadják jellegzetességeiket egyre növekvő számú utódaiknak és végeredményben egy teljesen új faj alakul ki, melyben minden tag rendelkezik az eredeti speciális tulajdonságokkal. Mint olvasható, Nietzsche úgy látja, ez a folyamat kontraszelektíve – azaz, éppen ellenkező módon érvényesül. Vö. Anna SPROULE, *Charles Darwin*, Tálatum Kft., sl., 1993, 40-43, 59-62 és 64.

élő törekszik, a 'hatalmat' tesszük: 'ez meg ez a lény a hatalomra tör, minél nagyobb hatalomra' – a gyönyör csak az elért hatalom érzésének szímtómája, egyfajta különbségtudat...'³⁰

Végül pedig szóljunk arról is néhány szót, milyen társadalmi vonatkozásai, határai vannak, hogyan jelenik meg a hatalom akarása a különböző társadalmi rétegek esetében. „A hatalom akarása megjelenik: a) az elnyomottaknál... a 'szabadság' akarásaként: a pusztá megszabadulás látszik célnak...; b) az erősebb és hatalommal rendelkező típusnál a még több hatalom akarásaként... az egyenlő mértékű jogokra, ahogy az uralkodó réteg rendelkezik velük; c) a legerősebbeknél, leggazdagabbaknál, legfüggetlenebbeknél, legbátrabbaknál az emberiség, a 'nép', az evangélium, az igazság szereteteként; részvétként, önfeláldozásként' stb.”^{31, 32}

Az utolsó jegyzetben Nietzsche valóban manifesztumba illő, két imperatív mondattal zárja be művét és életművét:

„Ez a világ a hatalom akarása – és semmi egyéb! És ti magatok ugyancsak legyetek e hatalom akarása – és semmi egyéb!”³³

2.3. A nagypolitika

Nietzsche azon interpretációját, miszerint nem különösképpen foglalkoztatta őt politika, alátámasztani látszik az Antikrisztus Előszavában adott önleírása: „Az embernek hozzá kell szoknia ahhoz, hogy fenn a hegyeken éljen – hogy a politika és a népek önzésének szánalmas és tünékeny locsogását maga alatt lássa.”³⁴ A mondatban szereplő „népek önzése” kifejezés kapcsolatba hozása a politikával azt sugallja, hogy Nietzsche fölötte kívánja tudni magát az efféle politikán. Kigúnyolja Európa „kisállamosdijának hosszan szőtt komédiáját” éppúgy „mint dinasztikus és demokratikus sokakaratúságát” és elítéli a német imperialista szándékokat.³⁵ Megvetéssel utasítja el a német nacionalizmust és a nacionalista mozgalmakat általában.³⁶ Ezekre a mozgalmakra jellemző a „nèvrose nationale, melyben Európa szenved ez a kisállamiság, ez a kispolitika.”³⁷ A kritikai megjegyzésekből könnyen arra lehet következtetni, hogy Nietzsche minden politikai megnyilvánulást

³⁰ Friedrich NIETZSCHE, *A hatalom akarása*, i.m., 297-298.

³¹ Uo., 328.

³² Vö. Hans-Peter HOHN, i.m., 144-149.

³³ Friedrich NIETZSCHE, *A hatalom akarása*, i.m., 440.

³⁴ Friedrich NIETZSCHE, *Az Antikrisztus: Átok a kereszténységre*, ford. CSÉJTEI Dezső, Ictus Kiadó, sl., 1993.

³⁵ Friedrich NIETZSCHE, *Túl jön és rosszon*, i.m., 87.

³⁶ Friedrich NIETZSCHE, *A vidám tudomány*, i.m., 308.

³⁷ Friedrich NIETZSCHE, *Ecce homo: Hogyan lesz az az ember, ami*, ford. HORVÁTH Géza, Göncöl Kiadó, Budapest, 1994, 122-123. *Nèvrose nationale* – nemzeti idegbaj.

jelentéktelen, nyájszerű viselkedésnek tekintett, amely a saját maga és felsőbb emberi lényeknek méltóságán aluli. Ám azt hiszem, hogy a modern államot illető kritikáját azonosítani általában a politikával való szembeszállással korai lenne. A kispolitikát tényleg elítéli és egy másféle magasabb típusú politika irányába mutat kérdésével: „Vajon talál-e bárki is rajtam kívül kiutat ebből a zsákutcából? Vajon elég nagy föladat-e újra összekötni a népeket?”³⁸ Egy alternatívát nyújt Nietzsche jóslata, hogy a nagypolitika kényszere meghaladja a kispolitikát.³⁹ A *Virradat* deklarációját, miszerint „Az összes politikai és gazdasági viszonyok nem érnek annyit, hogy éppen a legtehetségesebb elméknek szabadjon és kelljen velük foglalkozni” a korabeli gazdasági és politikai berendezkedés és attitűdök kritikája követi, különösen azon elv kapcsán, amely szerint az állam általános biztonságot tud nyújtani.⁴⁰ Az *Emberi – túlságosan is emberi* kívánságát, hogy „Először is most még jobban, mint bármikor, meg kell engedni az embereknek, hogy távol tartsák magukat a politikától és kissé félrevonuljanak... Ezen keveseknek el kell néznünk most már, ha a többség boldogságát – többségen akár népet, akár társadalmi réteget értünk is – nem tartják olyan fontosnak” annak az időnek a megelőlegezése követi, amikor ezen kevesek „előlépnek hallgatag magányukból és újra kipróbálják tüdejük erejét”.⁴¹ Így amíg azoknak, akik Nietzschét politikaellenesnek tekintik, igazuk van abban, hogy elítéli a „kispolitikát”, azonban tévednek akkor, amikor figyelmen kívül hagyják, hogy mindez a politikai egy magasabb, nagyszabásúbb koncepciója nevében történik, amely koncepció kulturális és etikai vonatkozásokat foglal magába.

Nietzsche kijelenti a Túl jön és rosszonban, hogy „értéket teremteni, ez a voltaképpen úri jog.”⁴² E munkájában korábban kinyilvánítja, hogy „A voltaképpen filozófusuk azonban parancsolók és törvényadók: ők azt mondják, így legyen!” Egyedül ők határozzák meg az ember számára, hogy Hová? és Miért?... ők nyúlnak teremtő kézzel a jövőhöz... Az ő 'megismerésük' teremtés, teremtésük törvényadás, igazságot akarásuk – a hatalom akarása. – Vannak-e ma ilyen filozófusok? Nem kell-e ilyen filozófusnak lenniük?...”⁴³ Ezt a határozott alternatívát – hogy ti. az Übermenscheket vagy nem érdekli a csorda, vagy pedig olyan értékrendszert alkotnak, amely által ők és a csorda együtt tud élni – ehelyütt elvetjük és egy harmadik lehetőséget előlegezünk meg. Ez a harmadik megközelítés azon alapul, hogy Nietzsche új elitje nem képes létrehozni olyan közös értékrendszert, amely által a társadalom minden tagja együtt tudna élni és meg tudná határozni magát; azt vitatja, hogy

³⁸ Uo., 123.

³⁹ Friedrich NIETZSCHE, *Túl jön és rosszon*, i.m., 87.

⁴⁰ Friedrich NIETZSCHE, *Virradat*, i.m., 163.

⁴¹ Friedrich NIETZSCHE, *Emberi – túlságosan is emberi*, i.m., 130-131.

⁴² Friedrich NIETZSCHE, *Túl jön és rosszon*, i.m., 129.

⁴³ Uo., 89.

ezen elituralom alapvető aspektusa a különböző értékek előírására való erő lenne a különböző társadalmi rétegek számára. Azok az értékek, amelyek alapján az elit él cselekszik és meghatározza magát alapvetően eltérhetnek a tömegétől. Ezért amellet érvelünk, hogy Nietzsche nagypolitika koncepciója a filozófus-törvényhozók egy olyan elit osztályát posztulálja, amely új értékeket alkot, ám úgy, hogy nem hagy jóvá semmilyen régi értéket, még azokat sem, amelyek esetleg elősegítenék ezen új elit uralmát.⁴⁴

2.4. A politika művészete

Nietzsche mint politikailag érdektelen gondolkodó koncepcióját próbálták már alátámasztani esztéticizmusának leszűkített értelmezésével is, vagyis, hogy ha az én művészi megformálásának művelésére helyezi a hangsúlyt, akkor ez összeegyeztethetetlen a társadalmi és politikai ügyekkel való törődéssel. Ám Nietzsche számára az esztétikai, etikai és politikai szférák rivalizálása nem mindig merül fel problémaként. Még a hagyományos, szűkebb értelemben vett művészet sem különül el a hatalmi és etikai ítéletek kérdéseitől. A művészek is leginkább az emberi létezés típusai rangsorolásának etikai törekvésével vannak elfoglalva.⁴⁵ A legjobb étellel kapcsolatos elképzelések közlésével a művészet különleges és gyakorlati ítéletek kimondására inspirál az ember virágkoráról. Bár az esztétika, etika és a hatalomakarás kapcsolata Nietzschénél mélyebb, mert az esztétika gyakran magába foglal mindennemű merész és eredeti kreativitást. Újra és újra megidézi a cselekvésorientált, kreatív életet élő művész képét. A művészek olyan produktív típust képviselnek számára, akik szüntelenül változnak és átalakulnak. Ez a hatalmas esztétikai impulzus a magasabb lények jellemzője, minthogy az erős és hatalmas akar formát adni a dolgoknak. Zarathustra „számára az ember alaktalan, megformálatlan anyag, roppant kötömb, mely képfaragóra vár.”⁴⁶ „Buzgó teremő akarata” csapja őt „váltig az emberhez..., miként a kőre csap le a kalapács.”⁴⁷ Mivel az alkotás és átalakítás képessége magába foglalja az emberi lényeken való munkálkodáshoz, illetve azok formálásához, rendezéséhez és megszervezéséhez szükséges képességet is, nem meglepő, hogy Nietzsche a politikát esztétikai tevékenységként tételezi. „Vannak más típusú barbárok is, akik a magasból érkeznek: bódító és uralkodó természetek, akik alakítandó, formálandó anyagot keresnek maguknak. Prométheusz ilyen

⁴⁴ Vö. Hans-Peter HOHN, *i.m.*, 129-149.

⁴⁵ Friedrich NIETZSCHE, *Bálványok alkonya*, *i.m.*, 7. és 23.

⁴⁶ Friedrich NIETZSCHE, *Ecce homo*, *i.m.*, 110.

⁴⁷ Friedrich NIETZSCHE, *Így szólott Zarathustra*, *i.m.*, 108.

barbár volt.”⁴⁸ A legrégebbi „államot” ennek megfelelően olyanok hozták létre, „akik tudnak parancsolni, akik a természettől ’urak’, akik minden szempontból erőszakosan lépnek föl... Művük az ösztönös formateremtés, kifejezésforma, ők a lehető legöntudatlanabb, legösztönösebb művészek ezen a világon... acélos tekintetű művész szörnyű egoizmusa munkál és ’alkot’ bennük, aki mindörökre igazolja önmagát ’művében’.”⁴⁹ Nietzsche tehát az államot létrehozó erőszakos „művészekre” utal, akik „megalkották az államot.”⁵⁰ Az az általános kifejezése, hogy a nagy ember mindig arra törekszik, hogy valamit „kihozzon” az emberekből, összekapcsolható azzal, amit Cézárral és Napóleonnal illusztrál, akik márvány emlékművükön dolgoznak, mindegy, hány emberéletbe kerül is. Viszont megrója a keresztényeket, mivel „nem elég magasrendűek és kemények ahhoz, hogy az embert mint művészek alakíthassák.”⁵¹ Elképzel egy olyan embert, aki „isteni kalapáccsal a kezében” reagál a kereszténység által eltorzított ember látványára ekként kiáltva: „A ti kezeitekre vall ez a munka! Legszebb követet faragtátok és kontárkodtátok tönkre!”⁵²

Ezek a megjegyzések illusztrálják Nietzsche tág esztétika-fogalmát és mutatják fel őt olyan gondolkodóként, aki a nagypolitikát egyfajta esztétikai tevékenységként írja le, amely az embereket nyersanyagként tekinti, és formázza, megmintázza, átalakítja és csinosítja őket. Valójában az emberi faj jelen hanyatlásától való megváltásának célkitűzését egy végső művészi projektumként képzei el. Magasabb rendű művészet-fogalma magába foglalja a „művész-filozófust”, és kíváncsi rá, hogyan képes magát az ilyen ember olyan távolra helyezni más emberektől, hogy formálni, alakítani tudja őket. Szerinte eljön még az az idő, amikor a politika más jelentést és tartalmat nyer, és úgy képzei el a jövő urait, mint akik egyszerre filozofikus alkatú emberek és művészi hajlamú zsarnokok, akik művészként alakítják az embert magát.

⁴⁸ Friedrich NIETZSCHE, *A hatalom akarása*, i.m., 384.

⁴⁹ Friedrich NIETZSCHE, *Adalékok a morál genealógiájához*, i.m., 98-99.

⁵⁰ Vö. Max BRAHN, *Friedrich Nietzsches Meinungen über Staaten und Kriege*, Alfred Kröner Verlag, Leipzig, 1915, 5-30; Hans-Peter HOHN, i.m., 83-96.

⁵¹ Friedrich NIETZSCHE, *Túl jön és rosszon*, i.m., 51.

⁵² Uo.

2.5. A maga-legyőzés

Nietzsche hisz abban, hogy a „túl sok eszkimó” szindróma, ami Európában eluralgott, megváltozik; és a saját ellentétébe való fordulásának csírait magában a meglévő helyzetben látja. A nihilizmus terjedése által indukált válságot azonban hasznosnak tartja, mert így megmutatkozik a különbség a parancsolók és engedelmeskedők között, helyre áll az erő szerinti rangsor. A demokrácia terjedésének – azáltal, hogy gyengíti az emberek akaratát – van egy előnye is: növeli a parancsolásra termettek lehetőségeit. Ahhoz, hogy az ebben a helyzetben rejlő potencialitás valóra váljon az szükséges, hogy az új elit figyeljen oda Nietzsche sürgetéseire.

A demokratizálódással együtt Nietzsche konstatálja az ipari és kereskedelmi kultúra szárba szökkenését, és úgy ítéli meg ezt a folyamatot, mint amely megfelelő feltételeket teremt az új politikai rend megteremtéséhez.⁵³ Nem helyes ezért azt állítani, hogy Nietzsche nem vett volna tudomást a modern ipari termelés által megváltoztatott munkafeltételekről, és hogy romantikus antikapitalista lett volna. Nietzsche nem feledkezett meg a gazdasági változásokról és azok üdvös hatásáról a politikára nézve. Üdvözlí példának okáért azt a módot, ahogyan az iparosodás átalakította az embert géppé.⁵⁴ Ez az állítás nem is meglepő, figyelembe véve, hogy az *Emberi – túlságosan is emberi* egy másik helyén azt írja: „Magasabb kultúra csak ott keletkezhet, ahol a társadalomnak két különböző kasztja van: a dolgozók kasztja és a benyélők kasztja... Esetlen kifejezéssel élve: a kényszerű munka és a szabad munka kasztja.”⁵⁵ Nietzsche elég arcátlan ahhoz, hogy azt állítsa hogy a többség számára ez az átalakulás nem jelent sem kizsákmányolást, sem pedig elembertelenedést, hanem inkább önmegvalósítást, mivel a középszerű típusok csak „intelligens gépek.”⁵⁶ Mert az emberek többsége számára a folyamatos munka áldás, hiszen a munka rutinja tompítja a fájdalmat, ami alacsonyabb rendűségük szükségszerű velejárója.⁵⁷ Ez a fejlődés azonban csak addig a mértékig pozitív, amíg a felsőbbrendű létformák felemelkedését segíti, akik élvezik a hozadékát és jelentést adnak a többség gépekké való átalakításának.

⁵³ Friedrich NIETZSCHE, *Emberi – túlságosan is emberi*, i.m., 149., 244., 251-252.

⁵⁴ *Uo.*, 244.

⁵⁵ Friedrich NIETZSCHE, *Emberi – túlságosan is emberi*, i.m., 131.

⁵⁶ Friedrich NIETZSCHE, *Az Antikrisztus*, i.m., 92; Vö. ARISZTOTELÉSZ, *Politika*, ford. SZABÓ Miklós, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1984, 1253b és 1254a. Arisztotelész is úgy véli, hogy a rabszolgaság nem természetellenes intézmény. A természet minden részében megtalálható ugyanis az uralom és az alávetettség. A rabszolgákat egyébként élő/beszélő szerszámoknak tartotta.

⁵⁷ Friedrich NIETZSCHE, *Adalék a morál genealógiájához*, i.m., 162-163.

Amint azt a fentebb leírtak mutatják, amíg az iparosításhoz, a demokráciához, a tömegpolitika növekedéséhez és a nihilizmushoz hasonló erők hathatósan hozzájárulnak az európai társadalom egyenlőségéhez, Nietzsche kettős mozgást fedez fel bennük. Gyengítik a többséget, akiknek a hataima csökken ezáltal, mialatt kedvező feltételeket teremtenek az erős individuumok kisebbsége számára a mobilizációra, a felemelkedésre. Ezt a dialektikát a *Túl jön és rosszonban* körvonalazza Nietzsche: „Ugyanazok az új feltételek, melyek közt nagy átlagban az ember kiegyenlítődése és elközépszerűsödése fog kialakulni – a hasznos, dolgos, sokféleképp használható és rátermett nyájállat-ember –, a legnagyobb mértékben alkalmasak arra, hogy a legveszélyesebb és legvonzóbb minőségű kivétel-embernek adjanak életet. ...miközben tehát Európa demokratizálódása a legfontosabb értelemben vett rabszolgaságra előkészített típus létrehozására irányul: egyes és kivételes esetekben, az erős embernek erősebbre és dúsabbra kell sikerülnie, mint ahogy eddig valaha is sikerült. ... Európa demokratizálódása egyben akaratlan intézkedés a zsarnokok kinevelésére – minden jelentésben értve a szót, a legszellemiben is.”⁵⁸

Tehát ezek a felsőbbrendű típusok a demokratikus Európát használják fel – legengedelmesebb és legkönnyebben kezelhető eszközként – a világ sorsának kézbe vételéhez. Azon olvasók, akik emancipatórikus szándékot és demokratikus lehetőséget próbálnak előcsalogatni Nietzschéből, tipikus módon kerülik a szembenézést olyan bekezdések tömegével, amelyekből világosan kiderül, hogy az ember, mint nembeli lény állapotával nem különösképpen törődik. Ami őt érdekli, az a kevesek jóléte, bármennyibe is kerüljön a többségnek. A Nietzschét demokratikus irányba „radikalizálók”-ra hárul annak magyarázata, hogy ez az arcpirulás nélküli elitizmus miként is tekinthető a demokratikus gondolat esetleges vagy kifordítható komponensének.

2.6. A politikai nevelés művészete, avagy kiknek is írt Nietzsche

Bár Nietzsche észleli azon strukturális feltételek meglétét, amelyek elősegítik az új elit hatalomra jutását, mégis küszködik a struktúra-működés probléma egy változatával, mert nincs arra garancia, hogy egy ilyen elit létezik, és, még ha létezik is, nem bizonyos, hogy előnyt tud kovácsolni ezekből a kedvező feltételekből. A *Túl jön és rosszonban* foglalkozik azzal az „elrettető veszéllyel, hogy [az ilyen vezérek] elmaradhatnak, vagy félresikerülhetnek s elfajzanak.”⁵⁹ Felemelkedésük nélkül Európa az „utolsó ember” jótékony nihilizmusába hullik, egy olyan veszedelembé, amely ösztönzőleg hat Nietzsche hittérítői buzgalmára. Olyan szörnyű ez a fenyegetés, hogy azoknak, akik osztják ebbéli

⁵⁸ Friedrich NIETZSCHE, *Túl jön és rosszon, i.m.*, 112.

⁵⁹ Friedrich NIETZSCHE, *Túl jön és rosszon, i.m.*, 79.

hitét „*nincs más választásuk*”, csak „*új filozófusok*” felé irányítani reményeiket, „*olyan szellemek után, akik elég erősek eredetiek ahhoz, hogy ellentétes értéktételezéseket kezdeményezzenek, s örök értékeket átértékeljenek*”.⁶⁰ Azokon a napokon, amikor reményei cserbenhagyják, Nietzsche „*egy olyan érzés tör*” rá, „*ami sötétebb, mint a legsötétebb melankólia – az ember megvetése*”.⁶¹

Annak a nietzschei feltevésnek, ami szerint a filozófust nagy nevelőként kell elgondolnunk, önreferenciális olvasata is lehet. Írásai nem csupán elátkozzák a modern politika lefokozó hatását és felvillantják a politikai szervezet egy új formáját, de a politikai cselekvés és nevelés egy új formáját is képviselik, annak érdekében, hogy hozzájáruljanak ezen új elit öntudatra ébredéséhez és cselekvővé válásához. Művein keresztül reméli előcsalogatni a szabad szellemeket „*rejtekeikből*” és bátorítani őket erős individualitásukban. Amint kinyilatkoztatja: „*Már látom is, amint lassan, lassan jönnek – és talán teszek valamit, ami siettetni eljövetelüket, ha jó előre leírom, milyen körülmények között születtek meg*”.⁶² Nietzsche írásai azt célozzák meg, hogy ezeknek a „*szellem született arisztokratáinak*” kölcsönözzenek magabiztosságot, hogy megértessék velük, kik ők és hogyan lépjenek föl az egyetemes egyenlőség és egyformaság modern tanaival szemben – szellemi felsőbbrendűségükkel összhangban.⁶³

Nietzsche természetesen nem írhatta elő részletesen, hogyan emelkedjenek hatalomra ezek az új filozófus-uralkodók, vagy hogyan gyakorolják megszerzett hatalmukat, de úgy tűnik, ha igénylik azt, hogy megmondják nekik, miként cselekedjenek, *per definitionem* nem lehetnek szabad szellemek. Mindenesetre Nietzsche a következőképpen fogalmaz az *Emberi – túlságosan is emberi* lapjain: „*Végül pedig eljön... néha a pillanat, amikor előlépnek hallgatag magányukból [azok, akik a politika főáramától visszavonultak], és újra kipróbálják tüdejük erejét: ekkor aztán kiabálnak egymással, mint eltévedt emberek az erdőben, hogy felismerjék és bátorítsák egymást; e kiáltások persze kellemetlenül csengenek majd olyan fülekben, amelyek nem szoktak hozzá a hangerőhöz*”.⁶⁴

Nietzsche tudományának nevelési céljai közvetlenül azon reményéhez kapcsolódnak, hogy a magasabb rendű emberi egyedek nem véletlenül és hirtelen tűnnek majd fel, hanem hogy azok a körülmények, amelyek kedvezőek felemelkedésükhöz, előre tervezetten teremtettenek meg. Az ilyen céltudatos teremtés azért lényeges, mert a magasabb típusok ritkábbak és sebezhetőbbek, mint a középszerűek.⁶⁵ Azon körülmények, amelyek a felsőbbrendű típusok

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Friedrich NIETZSCHE, *Az Antikrisztus*, i.m., 53.

⁶² Friedrich NIETZSCHE, *Emberi – túlságosan is emberi*, i.m., 9.

⁶³ Friedrich NIETZSCHE, *Túl jön és rosszon*, i.m., 39.

⁶⁴ Friedrich NIETZSCHE, *Emberi – túlságosan is emberi*, i.m., 130-131.

⁶⁵ Friedrich NIETZSCHE, *Túl jön és rosszon*, i.m., 137.

felemelkedését és virágzását elősegítik, magukba foglalják a distancia pátosztát, az egyetemes egyenlőség hiedelméről való lemondást, az erény meghatározása keresztény monopóliumának végét és a kényelem fokozásáról, valamint a szenvedés elkerüléséről, mint az emberiség végső céljáról való lemondást. Nietzsche írásai elkezdtek előkészíteni „az értékek megfordítását a legmagasabb szellemiséggel és akaraterővel bíró embertípus számára”; és tudása egy olyan alapnak tekinthető, mely alapon az erősebb fajok végső soron lehetségessé lesznek.⁶⁶ Szövegei esztétikaiként adják elő politikai nézeteit. Nietzsche tudásával segít felépíteni egy olyan társadalmi és politikai rendet, amely kedvező az embert felülmúló emberi lények reprodukciójára nézve.

3. Nietzsche haszna az életre nézve

Habár Nietzsche megvetette kora középszerű politikáját, hitt abban, hogy ez teremti meg azokat a körülményeket, amelyek elősegítik egy embert felülmúló emberi lényekből álló elit felemelkedését. Felvirágzásuk igazolni fogja majdan a 19. század második felének ezt a feledés ködébe vesző interregnumát és az új, liberalizmus-mentes politikai rendet, amelyet létrehoznak, valamint egyúttal igazolni fogja a társadalom többségének nemtelen és alávetett állapotát is. Nietzsche új politikai rendje megerősíti a most még veszélyes állapotokat, amelyek között az előkelők világra jönnek és felnőnek. Ez a „politikus” Nietzsche távolról sem az a jóindulatú, játékos esztéta, amely a filozófia szakos egyetemi hallgatók körében közismert. Kaufmann rehabilitáló gesztusa óta sokan úgy látják, hogy csupán ez a politikamentes, esztétikai olvasat az egyetlen módja annak, hogy megmentsük őt a náciizmussal való társításoktól. Ám ezekkel a politikamentes olvasatokkal szemben az utóbbi két évtizedben érzékelhetően másfajta interpretáció nyer teret. Ez a megközelítés magába foglalja politikai relevanciáját is, ám vitatja, hogy ez a hierarchia és az uralom minden formájának illúziótlanításában rejlene. A fentiekre alapozva Mark Warren „két Nietzsche”-t különböztet meg: az egyik a „véres Nietzsche”, akinek lázálmai egy új arisztokráciáról antidemokratikus és szabadságellenes víziót tükröznek vissza. A másik, a kedvesebb és gyengédebb Nietzsche az, aki az igazságról és moralitásról tett univerzális kijelentések elleni harcával aláássa az efféle elitizmus létjogosultságát.⁶⁷ Bár amikor a politika felé fordul, a jóindulatú Nietzsche merő koholmánynak tűnik, aki inkább kreálói vele kapcsolatos demokratikus megjegyzéseiből áll össze, mintsem bármely Nietzsche-írásból.

⁶⁶ Uo., 97.

⁶⁷ Mark WARREN, *Nietzsche and Political Thought*, MIT Press, Cambridge MA, 1998, 208-211.

Természetesen az apológia annak az ugyan kissé torzult, ám inspiráló Nietzschének jár ki, akinek valódi értéke – a mai gondolkodók számára – liberális és demokratikus elveket radikálisan megkérdőjelező, kihívó írásaiban rejlik. Egy egalitáriánus irányba hajlított vagy csavart Nietzschétől semmi olyat nem lehetne már tanulni, amit kortárs írók tucatjai ne fogalmaztak volna meg. Ezzel szemben, az arisztokratikusan radikális Nietzsche ellenszenves lehet ugyan a demokratikus érzelmű olvasóknak, sőt még fel is élénkítheti ezeket az „érzelmeket”, arra készítette az egyenlőség-pártiakat, hogy vegyék számba és védelmezzék meg azon alapelveket, amiket ő megvet: a gyengével és elesettel való törődést, a minden emberi lény egyenlő morális értékében való hitet és a liberális intézmények megőrzésének és támogatásának ügyét. Ekként, az egyenlőség elleni nietzschei rohammal való szellemi összeecsapásunk egy megújult, artikuláltabb, csiszoltabb képességet eredményezhet bennünk az egyenlőség megvédéséhez.

A természeti erőforrások védelmi és felhasználási jogának szakjogi megjelenése

1. Témafelvetés

A jogdogmatikai megalapozottságú alapjogágazatok mellett, azokra és azok egyik vagy másik területére – mintegy, „keresztbe feküdve”¹ gyakorlati szempontok alapján ráépülő vegyes jogi szakterületek egyike volt a klasszikus kapitalizmus és a monopolkapitalizmus idején a kereskedelmi jog, illetve az iparjog és az agrárjog. A gazdaságot érintő jogterületeknek ez a felosztása tovább élt a jóléti állam korai időszakában is. A II. Világháborút követően kialakult közép-európai „kommunizmust építő szocialista” államokban az iparjog és a kereskedelmi jog vagy egy leszűkített gazdasági jogba került be (Német Demokratikus Köztársaság és Csehszlovákia), vagy beolvadt részben a közigazgatási, részben pedig a polgári jogba (Magyarország, Bulgária, Románia és a szovjet tagköztársaságok), ugyanakkor a mezőgazdasági jog politikai okokból továbbra is önálló diszciplinaként létezett a jogrendszerben. Ennek oka a mező- és erdőgazdasági földterületek nacionalizálása, azaz az egységes állami földalap kialakítása, másrészt az egyéni-családi gazdaságok, vagyis az ún. „kisárutermelő” farmertársadalom nagyüzemi államosítása, pontosabban e kétirányú célkitűzés elérése volt. Ezért a most már poszt-kommunistának nevezhető közép-kelet-európai országokban a rendszerváltást megelőzően az agrárjog „földjogra” és mezőgazdasági termelőszövetkezeti jogra szűkült le. Az állami gazdaságokat érintő vagyonkezelési és gazdaságviteli jogviszonyokat vagy a gazdasági jog (NDK, Csehszlovákia), vagy a polgári jog (Magyarország, Bulgária, Románia, Szovjetunió) fogta át, míg az ott folyó munkaviszonyok egységesen a munkajog szabályozása alá tartoztak.²

¹ Vö. SÁRKÖZI Tamás, *A szocialista vállalat jogtudományi alapjaihoz*, KJK, Budapest,

² E latolgatás folyamatának kialakulására és belső inerciájára vö. részletesen PRUGBERGER Tamás, *A gazdasági szervezetek jogrendszertagozódási kérdései, különös tekintettel a szövetkezeti és az agrárviszonyokra*, Szövetkezeti Kutató Intézet Közleményei 133 (1978).

A fejlett „nyugat-európai” és „tengeren túli” polgári államokban a 20. sz. 60-as éveire az ember természetes és művi környezetének védelmére kialakult a környezeti-, és a természetvédelmi jog és a bányajog mellett fokozatosan megjelent az a jogterület, amely már nem az iparjogon vagy a gazdasági jogon belül kezelte a természeti erőforrások birtoklásával és felhasználásával összefüggő jogviszonyokat.³ Így egyre élesebben kezdett körvonalazódni egy egységes energia jog, különösen az atomenergia felhasználás fokozatos előtérbe kerülésével. Ugyanakkor az agráriumon belül is jelentős változások következtek be: egyre szűkül a farmgazdaságok területe és csökken a farmerek létszáma, miközben egyre több mezőgazdasági termékre lenne szükség az alultáplált társadalmi rétegek élelmezésére, a társadalmi feszültségek oldása érdekében. Szociális kérdésként jelentkezik az Európai Unión belül és hatására a közép-kelet-európai régióban is a város és a falu közötti társadalmi-gazdasági különbségek felszámolása. Így az agrárjoghoz kapcsolódott az AGENDA 2000 kapcsán a vidékfejlesztés joga is.

Mindez a szakjogági területeket első látszatra jelentősen szaporítani látszik. Ugyanakkor, ha mélyebben a dolgok lényegébe nézünk, látni lehet azokat az átnyúló közös szerkezeti vonásokat, amelyek e szakjogági területeket egy közös és egységes szakjogági diszciplínává alakítják. Ennek figyelembevételével célunk felvázolni e szakjogág határvonalait, belső rendszerbeli és jogintézményi szerkezetét, aminek hatására az eddig szétdarabolt agrár-, környezet-, és természetvédelmi, valamint energia jog összekapcsolásával egy új gyakorlati jogági és jogi oktatási diszciplína kialakulásra kerülhetne sor.

2. A természeti erőforrásvédelmi és felhasználási jog mibenléte

A természeti erőforrásvédelmi és felhasználási jog a glóbusz, azaz a Föld, elsősorban az ország területén lévő ásványi kincseknek a kitermelésével és felhasználási, hasznosítási módjaival, a föld felszínének építészeti, ipartelepítési és mező-, erdő-, valamint vadgazdálkodási hasznosításával, továbbá a vizek és a légkör állagának védelmével, valamint hasznosítási módjával, a természet rejtett és nyílt energiáinak a felhasználásával, a természet és az emberi környezet átfogó védelmével összefüggő polgárjogi, gazdasági jogi, közigazgatási- és alkotmányjogi, nem utolsósorban büntetőjogi szabályait fogja át, anyagi és alaki jogi értelemben egyaránt.

³ A környezeti- és az energia jog kapcsolatának bemutatását ld. FODOR László, *A környezetvédelem szempontjainak érvényesülése az energia jogban*, Magyar Közigazgatás, (2000/5), 257-267.

Jogi szempontból releváns természeti erőforrásnak azok tekinthetők, amelyeket egyrészt az emberiség a maga javára fel tud használni, vagy amelyek olyanok, hogy „passzívan” is hatnak mind a társadalomra, mind pedig az emberre, és amelyek hiánya esetén megszűnne az emberi élet és az emberi társadalom is. Az emberiség számára és az ember biológiai funkciójához nélkülözhetetlen természeti tényezők és a modern társadalom elengedhetetlen működési feltételét képező erőforrások mennyiségileg és minőségileg egyaránt korlátozott mennyiségben állnak rendelkezésre. Ezért egyrészt tönkretételük, másrészt tervszerűtlen és pazarló fogyasztásuk először az egyes emberek és kisebb közösségek életkörülményeit nehezítik meg, majd pedig egy egész államét, később pedig egész államcsoportokét, végül pedig az egész emberi társadalomét teszik lehetetlenné, ami elvezethet nemcsak az emberi faj, hanem a fejlettebb életközösségek kipusztulásához is, ha Földünk ökológiai egyensúlya felborul. A természeti erőforrásvédelmi és felhasználási jognak a *polgári jog, a közigazgatási jog és a büntetőjog* intézményeitől kikölcsönzött *anyagi és eljárásjogi eszközeiből* ilyen aspektusokból összeállított szabályrendszere és annak gyakorlati alkalmazása éppen azt a célt szolgálja, hogy az ember számára fontos, jó minőségű természeti és környezeti tényezők károsodás nélkül maradjanak fenn és hassanak, a természeti erőforrások pedig, míg egy másikkal a tudományos előrehaladás folytán ki nem válthatók, idő előtt ne fogyjanak ki, ill. el. Egyszóval a természeti erőforrásvédelmi jog *célja* a művi és a természetes emberi környezet, ezen belül a föld felszíne és belső részei, a természet, a termőföld, az erdőingatlanok, a vizek, a levegő és eme öt objektum élővilágának a védelme, a rajtuk és a velük folyó gazdálkodásnak, valamint a bennük található természeti erőforrások természetes vagy művi felhasználásának *tervszerűvé tétele* az ökológiai egyensúly fenntartása érdekében.

Jellegét illetően több alapjogi ágon átívelő és több alapjogi dogmatikai intézményt speciálisan alkalmazó *szakjogági diszciplína* és jogterület a *természeti erőforrásvédelmi és felhasználási jog*. Minthogy a természeti erőforráshasználati jog az adásvételi vagy öröklési jogcímen fennálló tulajdonjogon vagy többnyire a haszonbérleti és/vagy haszonélvezeti jogcímen alapuló birtoklást, a használatot, ill. a haszonszedést, valamint a mindezekre ráépülő kitermelő- és termelőgazdálkodást, továbbá az így előállított „természetközeli” és a természeti körforgás közvetlen részét képező termékek (elsődleges és másodlagosan feldolgozott mező-, és erdőgazdasági, élelmiszer és takarmánytermékek) és azok nyersanyagainak a forgalmazását rendezi, az e jogterülethez tartozó jogokban jelentős szerepet kap a polgári jog, azon belül pedig a dologi és a kötelmi jog és közigazgatási jog kombinációja ötvöződve a cég- és a társasági joggal. Tekintettel arra, hogy minden emberközpontú, humanitárius alapokon nyugvó demokratikus államban ezek a kérdések a már

említett okoknál fogva mind a hazai, mind a globális társadalom számára alapvető fontosságúvá és az emberiség jövőjét meghatározó jellegűvé válnak, jelentős szerepet kell a szabályozás és a jogalkalmazás síkján a közvéleménynek biztosítani. Ennek egyik jogalkotást érintő intézménye a jogalkotást előkészítő állami szervek, valamint a témában érintett társadalmi érdekképviselői szervek közötti érdekegyeztetés és fórumrendszer kiépítése, a másik pedig – az érdekvédelmi szervezetek Magyarországon részben már ismert eljárásindítási jogosultsága mellett – elsősorban mind a közigazgatási, mind pedig a bírói jogszolgáltatásban bevezetendő „*popularis actio*”.

3. A természeti erőforrásvédelmi és felhasználási jog tárgya

A természeti erőforrásvédelmi és felhasználási jog által védett tárgykörök olyan természeti értékek, objektumok, termelési- és életfeltételtényezők, valamint energiaforrások, amelyek korlátozott mértékben állnak csak rendelkezésre és amelyek megkárosítása komoly ökológiai és gazdasági problémákkal járhat.

Ilyen tárgyak:

- a. a föld méhének a kincsei, amelyek kitermelési módját a *bányajog* rendezi;
- b. az erdővel borított termőterület és benne a vadak életközössége az erdők egyéb faunájával és flórájával együtt, aminek állagmegővését és a mindezekkel való okszerű gazdálkodást az *erdészeti-*, és a *vadászati jog*, részben pedig a természetvédelmi jog hivatott biztosítani;
- c. a mezőgazdasági termőföld és annak hasznosítását illetve a vele egészben (rideg állattartás, legeltetés) vagy részben összefüggésben lévő állattenyésztést, valamint a mezőgazdasági termékek feldolgozását, felhasználását, továbbá a mezőgazdasági termékforgalmat a szűkebb értelemben vett *agrárjog* szabályozza;
- d. a természeti erőforrások, amelyeknek a gazdaság, a kommunikáció és az életvitel (fűtés, világítás) szolgálatába állítását az *energia jog* rendezi; míg a felszíni és a talajvizek, valamint a vizekben lévő élővilág, aminek jogi szabályozása a vízminőségvédelemre, vízállagvédelemre, a vizekkel való okszerű gazdálkodásra (vízkivétel öntözésre, ipari felhasználásra, ivásra, itatásra) és azon való közlekedés megszervezésére, faunájának és flórájának a védelmére, valamint halászatra-, és halgazdasági tevékenységre irányul, a *vízjog*, a *halászati jog*, a *természetvédelmi jog*, a *bányavizek* tekintetében pedig a *bányajog* területére tartozik.

Valamennyi itt megemlített speciális természeti jogtárgyat az itt felsorolt szakjogterületeken kívül a környezetvédelmi-, másképpen a környezeti jog fogja át, amelynek a tárgya globálisan az „emberi környezet.” Az „emberi

környezet”-et – mint védendő jogi tárgyat – abból az elvi megfontolásból tettük idézőjelbe, mivel a környezet és ezen keresztül maga a környezeti jog is kétféle értelemben fogható fel. Felfogható az embertől és az emberi társadalomtól függetlenül, objektív módon, ahol az ember csak egyik tényezője, de nem meghatározója a környezetnek. Ebben az esetben az ember passzív tényezője a környezetnek. Ilyen volt az ősember helyzete és szerepe a környezetben, amikor abba a fejlett emlősállatokhoz hasonlóan beleolvadt és ki volt szolgáltatva mindazoknak a természeti erőknél, amelyek az ökológiai egyensúlyt spontán módon biztosították. Az emberiség kultúrájának, valamint civilizációjának a fejlődéstörténet folyamán egyre magasabb szintre emelkedésével egyre nagyobb mértékben beavatkozott és alakította a környezetét a saját céljainak megfelelően. Ez egészen a 19. század végéig az ember és a kisebb közösségek számára is veszélytelen volt, mert az egyes nagyobb települések ipari és lakossági környezetterhelését a túlsúlyban lévő természeti közeg tisztító és tisztulási ereje közömbösíteni tudta. Az egyre növekvő gyárilpar és településterjeszkedés következtében azonban fokozatosan egyre erőteljesebb környezeti terhelés alá kerültek először egyes lakóterületek és ipartelepek, majd pedig egyes régiók a világ valamennyi földrészén, ami mára már olyan összefüggő környezeti terheléshez és természetromboláshoz vezetett, ami objektíve az ökológiai egyensúly felbomlásának és az emberi, állati valamint növényi életfeltételek tönkremenetelének egyre növekvő veszélyével jár.

E veszélynövekedéssel arányban jelent meg a környezeti jogi szabályozás. Amíg a környezetterhelés izoláltan és nem összefüggő veszélyforrást jelentve nyilvánult meg, addig elsősorban az előbb felsorolt szakjogterületekbe ültetett környezetvédelmi jogi rendelkezések gondoskodtak az emberi környezet védelméről. Így például a gyáripari törvények tiltották, hogy a termelőüzemek a települési környezetet bűzzel, zajjal vagy hulladékkal terheljék meg, a települések közigazgatási szabályrendeletei pedig előírták a települések fásítását, parkosítását és azok fenntartását, a települési szmog elkerülésének technikai normáit, az éjszakai csend biztosítását, valamint a hulladékkezelés és elszállítás rendjét. A környezet védelmének ez a részben települési-regionális, részben ágazati jellegű szabályozása globális környezetvédelmi jogi szabályozássá akkor állt össze, amikor a környezetterhelés is összefüggő globális méreteket öltött. Ennek az időszaknak a kezdete a 20. század 60-as éveire tehető. Mindez arra utal, hogy az egyes modern államokban a környezet egyre fokozottabb védelmére és a környezeti jog megalkotására nem objektíve, az embernek a környezethez való viszonyától függetlenül, hanem az embernek és az emberi társadalomnak a környezethez való viszonyától nagyon is függően került sor.

A környezeti jog az általa védendő tárgy veszélyeztetésének megfelelően és annak arányában alakult és fejlődött ki. Amíg csak az ipari, a bányászati, az erdő-, a vad- és a halgazdálkodási, valamint a vízgazdálkodási tevékenységben, továbbá a sűrűn lakott városi települések közösségi életében volt fontos a környezet és a természet, valamint azok erőforrásainak a védelme, a környezeti jog csak ezeken a területeken húzott környezet- és természetjogi védőgyűrűt az adott terület környezetét bár nem elsődlegesen, hanem csak másodlagosan védő szakmai szabályok mellé. Eklatánsan utal erre az agrárium jogi szabályozása, ahol az őstermelői tevékenységet hosszú ideig egyáltalán nem szabályozták, mert nem volt szükség rá, ám amikor a termőföld is spekuláció tárgya lett és gazdagodási célzatból egyre többet vontak ki a termelésből, előírásra került a művelési kötelezettség. A *termőtalaj* és az *alatta lévő vízkészlet* elszennyeződésének a veszélyével járó iparszerű mezőgazdasági tevékenység elterjedése több országban úgynevezett „*agrominimum*” törvények megalkotásához vezetett.

Ahol az élő természettel közvetlen emberi tevékenységi kapcsolat áll fenn, védőgyűrűként ott van a természetvédelmi jog, mindenre kiterjedő jelleggel pedig a környezeti jog. Mondható az is, hogy a kettő együtt egy jogterületet jelent, ahol a természetjogi „kevesebb” benne van a környezeti jogi normarendszert jelentő „több”-ben. A környezeti jog, miként a természeti jog is, emberi szempontból, annak érdekei szerint, és nem „*l'art pour l'art*” védi a természetet, valamint a természetes és a művi környezetet.

Mindezzel összefüggésben érdemes szólni arról, hogy míg a fejlett tőkés államokban a *környezeti jog* viszonylag későn jelent meg az agrárjog területén, addig a közép-kelet-európai államokban az agráriumban jelent meg legkorábban és ezért először az agrárjoggal kapcsolódott össze. Ennek oka, hogy a reálszocializmusban az ipari termelésnek volt minden alárendelve, amibe belejátszott a teljes foglalkoztatás elvének elsőrendűsége is. A kevésbé monolit és egységes fellépésre emiatt kevésbé képes, nem saját közösségi, hanem általában csak izolált önérdék-érvényesítő parasztság esetében e szempontok kevésbé voltak fontosak. Viszont egyre nagyobb szerephez jutottak a lakossági élelmezés minőségi követelményei, amelyek összefüggtek és ma is összefüggnek azzal, hogy az őstermelői tevékenység tiszta környezetben folyik-e, és mennyire szennyezettek a kemizálás által a termőterületek és a mezőgazdaságban megtermelt növényi és állati termékek. Ez vezetett oda, hogy a környezetvédelmi jog ezekben az országokban kezdetben az agrárjoghoz kapcsolódott, és az agrárjogászok kezdték művelni e jogterületet. Éppen ezért a közép-európai régióban a legtöbb jogi karon az agrárjogi tanszékek oktatják a környezet- és természetvédelmi jogot, így – azaz ilyen kiterjesztéssel –